

DOI 10.4467/2543733XSSB.17.014.7260

MIROSLAW DYMARSKI
Uniwersytet Wrocławski

STOSUNKI ETNICZNE W CZARNOGÓRZE – ASPEKT HISTORYCZNY I WSPÓŁCZESNY

Słowa kluczowe: Czarnogórcy, Serbowie, Albańczycy, mniejszości etniczne, tożsamość, konflikty, dziedzictwo

Tematem podjętym w artykule jest problem tożsamości etnicznej mieszkańców Czarnogóry, zarówno Czarnogórców, jak i mniejszości narodowych. Nie chodzi tutaj o kwestionowanie istnienia narodu czarnogórskiego, ale o analizę pewnego rozdzielenia poczucia przynależności do etnosu i kultury czarnogórskiej wśród części tamtejszego społeczeństwa. Znamiennym faktem są współczesne statystyki, które w ciągu dość krótkiego czasu uległy poważnym zmianom. Kluczowe pytanie odnosi się do tego, czy Czarnogórcy to pojęcie narodowe czy terytorialne? Czy, wychodząc od pojęcia etnogenezy, są oni Czarnogórcami czy Serbami? Jakie są wyróżniki tożsamości narodowej Czarnogórców, a jakie Serbów w tym kraju? Czy Serbowie spełniają kryteria mniejszości narodowej w Czarnogórze? Jakie występują relacje pomiędzy pozostałymi nacjami Czarnogóry? Ile jest narodowości w tym kraju, uwzględniając najbardziej rozbudowany w krajach postjugosłowiańskich katalog narodowości, itp.

Stosunki etniczne są jednymi z kluczowych (obok granic) historycznych problemów na Bałkanach, rzutujących na współczesne życie państw i narodów regionu. Mówi się często, że Bośnia i Hercegowina, ze względu na przemieszany skład narodowościowy, jest jakby Jugosławią w miniaturze. Wydaje się jednak, że to właśnie Czarnogóra bardziej odpowiada takiemu pojęciu. Rozważania na temat stosunków etnicznych w tym kraju wymagają przypomnienia kilku najistotniejszych faktów. Czarnogóra aż do 1878 roku nie posiadała zdefiniowanego granicami terytorium, a zamieszkiwały ją plemiona, które wchodziły w skład dwóch większych zbiorowości ludności chrześcijańskiej: Czarnogórców i Brdzian (do Brda). Mówimy o poddanych ks. Daniły I Petrovicia (1852–1860), a następnie ks. Mikołaja I Petrovicia (1860–1918). Wraz z powiększeniem terytorium Czarnogóry w roku 1878 w skład księstwa weszła również ludność muzułmańska – Albańczycy i Bośniacy. Książę Daniła, jako pierwszy świecki władca Czarnogóry, w dniu 23 kwietnia 1855 roku wydał zbiór praw zwany „Zakonnik”, zawierający 95 artykułów,

które mówiły o prawach narodów Czarnogóry. Wymieniał właśnie Czarnogórców i Brdzian (Crnogorci i Brđani) jako głównych adresatów tych praw. Jednocześnie w art. 92 mówił o swobodach religijnych. W tekście oryginalnym uznano Czarnogórców i Brdzian za osoby wiary prawosławnej. W opublikowanym w 1855 roku w Nowym Sadzie tekście wymieniono jednak słowa „wiary prawosławnej” na „wiary serbskiej”, choć, jak się wydaje, bez motywacji nacjonalistycznej¹. Jednocześnie ks. Daniło zapewnił, że chociaż nie ma w jego księstwie innych narodowości ani ludzi innej wiary niż prawosławna, to każdy obcy oraz każdy innowierca może korzystać z naszych praw jak każdy „Czarnogórzec i Brdzianin”². Zwracam uwagę na fakt istnienia dwóch grup ludności na obszarze jeszcze niezdefiniowanego terytorialnie Księstwa Czarnogóry: Czarnogórców i Brdzian. Ci drudzy stanowili część plemion, które *de iure* i *de facto* pozostawały najdłużej pod władzą osmańską, oddzielone od Czarnogórców – w przybliżeniu – rzeką Moraczą. Do Brdzian zaliczały się m.in. plemiona: Bjelopavlić, Piperi, Kući, Vasojević. Miano Brdzian utrzymało się w wieku XVIII. Na terenie Brda nie było do tego czasu ani tradycji czarnogórskiej, ani państwowości³. Wymienione w „Zakonniku” obie wspólnoty reprezentowały tożsamość bardziej terytorialną niż etniczną. Natomiast w wieku XIX – w miarę jednoczenia się plemion czarnogórskich – pojęcia Brda oraz jego mieszkańców powoli zanikły.

Od 1878 roku właściwie używane było już tylko pojęcie Czarnogóry. W tym czasie nie było jeszcze na terenie Czarnogóry ludności niechrześcijańskiej, ale w krótkim czasie weszła ona w skład księstwa. Wprawdzie uchwały kongresu berlińskiego z 1878 roku mówiły o włączeniu do Czarnogóry dwóch niewielkich okręgów z ludnością albańską i bośniacką: Plav i Gusinje, jednak opór ruchu albańskiego, tzw. Ligi Prizreńskiej, nie dopuścił do ich inkorporacji do Księstwa Czarnogóry. W ramach rekompensaty ks. Mikołaj I otrzymał, za zgodą mocarstw, ziemie leżące bezpośrednio na wschód od Podgoricy, zamieszkałe przez ludność albańską z plemion Hota i Gruda⁴.

Kluczowe pytanie tej części rozważań sprowadza się do tego, czym była wówczas tożsamość czarnogórska? Nasuwa się oczywista kwestia: czy żyła na terenie Czarnogóry

¹ Законик Данила Првог Књаза и Господара Слoбoдне Црне Горе и Брдах установљен 1855. године на Цетињу http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/dokumenti/zakonik_slobodne_cg_i_brdah.htm. Dostęp 3.01.2017

² Ibidem. Problemem Czarnogóry są nie tylko skomplikowane stosunki etniczne, ale również jeszcze bardziej skomplikowane stosunki religijne. Por. O. Zirojević, *Vjerski sinkretizam. Alahovi Hrišćani*. Montenegro. Digitalna biblioteka crnogorske kulture. file:///C:/Users/user/Desktop/Documents/Czarnogóra%20PDF/vjerski_sinkretizam_alahovi_hrisćani_o_zirojevi.html. Dostęp 2.02.2017. W Czarnogórze funkcjonują dwie Cerkwie Prawosławne – Serbska i Czarnogórska, których relacje wzajemne można określić jako wrogie. Spór idzie o 650 obiektów zawłaszczonych przez Serbską Cerkiew Prawosławną Cerkwi Czarnogórskiej po 1920 roku. Kraj zamieszkują dwie albańskie społeczności religijne: muzułmańska i katolicka. Ponadto część Czarnogórców również deklaruje się jako katolicy i dodać do tego należy jeszcze fakt formalnego podporządkowania Kościoła katolickiego w Czarnogórze dwóm odrębnym administracjom kościelnym – chorwackiej, z biskupstwem w Kotorze, i czarnogórskiej z arcybiskupstwem w Barze. Natomiast wyznawcy islamu to Albańczycy, Bośniacy i Muzułmanie; ci ostatni traktowani jako naród w systemie prawno-politycznym Czarnogóry. B. Milović, *Vjerske slobode u Crnoj Gori*. http://www.montenegrina.net/pages/pages1/religija/vjerske_slobode_u_cg_b_milovic.htm (dostęp 7.02.2017)

³ I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb 1995, s. 225.

⁴ N. Ražnatović, *Velike sile i oslobodilačka borba Crne Gore 1852–1880*, [w:] *Velikume silu i Balkanite v novo i naj-novo vreme*, БАН, Софија 1985, s. 93–94; M. Vickers, *The Albanians. A Modern History*, London–New York 1999, s. 35.

ludność, której można by definitywnie przypisać etniczność, ignorując wpływ migracji na terenach górskich? Problem ten jest bardzo niejasny. Jeśli wziąć pod uwagę pojęcia narodu oraz mniejszości narodowych, według dwudziestowiecznego rozumienia tych terminów, trudno o precyzję w przypadku mieszkańców Czarnogóry. Jednak kluczowym problemem będzie nie rozróżnienie Czarnogórców i Brdzian, lecz tożsamości czarnogórskiej i serbskiej wśród mieszkańców tego kraju, bowiem jednym z ważkich zagadnień podjętych w artykule jest odpowiedź na pytanie, czy Serbowie są mniejszością narodową w Czarnogórze, co jest szczególnym problemem w obecnym dyskursie politycznym⁵.

W roku 1860 wstąpił na tron czarnogórski Mikołaj I Petrović, młody książę, który przez następne 60 lat umocnił państwowość czarnogórską. Często do swoich poddanych zwracał się „narodzie czarnogórski” lub „Czarnogórcy”, zatem miał poczucie odrębności swoich poddanych, choć niezupełnie narodowej, a nawet można powiedzieć, że z czasem coraz bardziej dystansował się od owej odrębności. W akcie woli monarszej z dnia 16 lutego 1884 roku, dotyczącej sposobu zwracania się do monarchy i monarchini oraz salutowania, napisał: „My Mikołaj I Książę Czarnogóry i Brda. Podajemy do wiadomości mojemu narodowi. (...) Według obyczaju serbskiego każdy Serb przed Monarchą i Monarchinią staje z odkrytą głową i całuje ich w rękę”⁶. W 1897 roku w odezwie na rocznicę dwusetlecia dynastii Petrović pisał, iż całe Serbstwo z radosną nadzieją chce patrzeć na zgodną i świetlistą Czarnogórę⁷.

Często nawiązywał symboliką do wspólnoty etnicznej i kulturowej Czarnogórców i Serbów. Wydaje się, iż swoich poddanych wyróżniał przez fakt zamieszkiwania przez nich swoich starych i sławnych ziem, terenów Czarnogóry. Zatem nadawał swoim poddanym desygnat terytorialnej wspólnoty jako pierwotnego wyróżnika; Serbami jego poddani byli według etnosu, kultury i religii. W odezwie wojennej przeciwko Turcji osmańskiej z roku 1877 zwracał się do nich: „Czarnogórcy. Wiodę was ponownie na wojnę przeciwko Turkom, aby oswobodzić nasz naród [...]”⁸. Czy był w pełni świadom terminu naród, zresztą czy wówczas przez termin ten rozumiano dokładnie to, co sto lat później?

W podręczniku do szkół czarnogórskich z roku 1895 autorzy, opisując kraj, wyjaśniali, że „wszyscy ludzie, jacy żyją w naszej ojczyźnie, są Serbami (...)”⁹. Podobnie zdefiniowali społeczeństwo Czarnogóry w roku 1914 Živko Dragović i Ljub. A. Bakić, w opisie statystyczno-prawnym stwierdzając, iż nie można mówić „naród czarnogórski w znaczeniu narodowości, ponieważ według narodowości Czarnogórcy są Serbami, a narodowość czarnogórska nie istnieje”¹⁰.

Trzeba dodać w odniesieniu do pierwszej państwowości czarnogórskiej, iż nie było żadnej formy statystycznego określenia etniczności poddanych Mikołaja I. Dopiero bo-

⁵ Savo Gregović, *Šta su Crnogorci mislili i govorili o sebi*, „Večerne novosti.online, 21.09.2014. <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:455184-Sta-su-Crnogorci-mislili-i-govorili-o-sebi>, Dostęp 20.01.2017.

⁶ *Бесједе и прогласи Краља Николе. 100 година од обнове Краљевине Црне Горе 1910–2010*, Цетиње 2010.

⁷ Глас Црногорца, 4 stycznia 1897 r.

⁸ P. Kokeč, *Istorija Crne Gore*, Podgorica 1998, s. 401.

⁹ *Земљопис Књажевине Црне Горе*, Б. Поповић, Ј. Рогановић, Цетиње 1895. www.njegos.org. Dostęp 23.01.2017.

¹⁰ Ž. Dragović, L.A. Bakić, *Poznavanje zakona*, Cetinje 1914, s. 105.

wiem w 1902 roku w dokumentach ustawowych pojawiło się pojęcie spisu ludności, ale żadne działania w tym zakresie nie zostały podjęte. Świadomość statystyczna, czyli potrzeba prowadzenia badań statystycznych, wśród społeczeństwa czarnogórskiego i we władzach królestwa nie umocniła się przed rokiem 1914¹¹. Pierwszy rzekomo spis ludności Czarnogóry, przeprowadzony w 1909 roku, podawał, iż kraj zamieszkuje 317 856 osób (liczba mało prawdopodobna), spośród których 94,38% to prawosławni, a 95% posługuje się językiem serbskim (reszta albańskim)¹². Stąd wyprowadzono wniosek, iż ludność ta ma świadomość serbską.

Wiedza o składzie etnicznym Czarnogóry opierała się na źródłach pośrednich i szacunkach. W encyklopediach europejskich z tego okresu spotykamy dane dotyczące liczby ludności Czarnogóry i jej składu. Nie różnią się one w sposób zasadniczy, ale nie znamy metody, według której dokonano szacunków. Encyklopedia rosyjska z roku 1902 podaje, że liczba mieszkańców Czarnogóry wynosi 240 tys. i wszyscy, oprócz 5 tys. Albańczyków katolików i 15 tys. Albańczyków muzułmanów, są wyznania prawosławnego. Według encyklopedii Brockhousa w 1896 roku w Czarnogórze żyło 227 841 osób, w tym 14 tys. muzułmanów i 8 tys. katolików. Natomiast wielka encyklopedia francuska w tomie XXIV informuje, że Czarnogórców było przed I wojną światową 250 tys. Wszyscy są Serbami, oprócz 1 tys. Cyganów i 3 tys. Albańczyków. Ogół Serbów, wyjąwszy 4 tys. katolików i tyłuż muzułmanów, jest wyznania prawosławnego¹³.

W dobie wojen bałkańskich 1912–1913 Mikołaj I zaczął się posługiwać symbolami serbskimi z jeszcze większą intensywnością, przede wszystkim portretował się z serbskimi barwami, tj. z flagą w czerwono-niebiesko-białe pasy. Czy była to deklaracja wspólnoty narodowej, czy tylko krok polityczny? Mikołaj I miał bowiem w tym czasie ambicje, by zjednoczyć Czarnogórę z Serbią i stanąć na czele jednego państwa. Ponieważ wykazanie wspólnoty etnicznej byłoby w tym planie zasadniczym elementem, w dniu ataku Austro-Węgier na Czarnogórę w 1915 roku wspominał o dwóch serbskich królestwach, o dwóch „małych serbskich sokołach”, które razem ze słowiańskim carem starają się przeciwstawić Niemcom¹⁴. Jego rachuby jednak się nie ziściły, przegrał swoje królestwo i Czarnogóra została wchłonięta w 1918 roku przez Królestwo Serbów Chorwatów i Słoweńców, zacierając ślad istnienia suwerennego państwa czarnogórskiego.

Likwidacja Czarnogóry jako państwa była celem wielkoserbskiej polityki premiera serbskiego Nikoli Pašicia (1845–1926) i dynastii Karađorđevićów¹⁵. Spowodowała zarzucenie idei istnienia narodu czarnogórskiego, bez względu na to, czy traktowano tożsamość Czarnogórców bardziej jako terytorialną, czy bardziej jako narodową. Czarnogórcy w Królestwie SHS stali się po prostu Serbami. Według pierwszego spisu z roku 1921, który nie może uchodzić za szczególnie wiarygodny, ale jest jedynym, jakim dysponujemy,

¹¹ *Наша земља*, Т. III, *Цетиње и Црна Гора*, уредио Д. Вуловић, Београд 1927, с. 280.

¹² https://sr.wikipedia.org/sr-el/Демографија_Црне_Горе# Dostęp. 23.01.2017; <http://www.njegos.org/census/index.htm>. Dostęp 23.01.2017. Autorzy kwestionują wysokość tej liczby i podają, iż realny był szacunek 220 tys. ludności Czarnogóry w tym czasie. Autorzy wpisu na stronie njegos.org odwołują się do ustaleń serbskiego badacza. Пор. Александр Ракоућ, *Национални идентитет у Црној Гори*, Принцип, Фебруар 2004, Београд.

¹³ *Ibidem*, s. 284–285.

¹⁴ *Целокупна ојела Николe I Петровицa Негошa*, к. VI, Цетиње 1969, с. 132–133.

¹⁵ N. Ađić, *Svaranje i razvoj crnogorske nacije*, Cetinje 1995, s. 222.

ziemie Czarnogóry zamieszkiwało 199 227 osób: prawosławnych było 168 tys. (84%), katolików 8 tys. (4%), muzułmanów 23 tys. (12%). Natomiast jeśli chodzi o język, to 182 tys. ludzi (91%) zadeklarowało serbski jako ojczysty, zaś 17 tys. (8,5%) albański¹⁶.

Jak widać, spis powszechny z 1921 roku i następny z 1931 roku w ogóle nie uwzględniały istnienia narodowości na dawnych terenach Czarnogóry, a pytania bardziej odpowiadały łaadowi społecznemu, jaki Bałkanom narzuciło imperium osmańskie. Pytano o przynależność religijną, nie narodową, czyli o tzw. millety, wspólnoty religijne grupujące chrześcijan, muzułmanów, żydów¹⁷. Spis z roku 1931 wykazał zatem, że terytorium to zamieszkuje 360 044 osoby, z czego 272 702 osoby to prawosławni, 26 070 katolicy, a 61 038 to muzułmanie. Podano, że liczba mówiących po serbsku, chorwacku, słoweńsku i macedońsku wynosi 339 955, a po albańsku 18 098¹⁸. Przez następne dekady Serbowie będą starali się zatrzeć ślady istnienia tożsamości czarnogórskiej. Nie tylko dawna tożsamość narodowa, ale nawet odrębność terytorialna Czarnogóry została odrzucona. Warto w tym miejscu dodać, iż konstytucja Królestwa SHS, tzw. vidovdanska, przywiązywała małą wagę do praw mniejszości narodowych¹⁹. Zasadą społecznego rozwoju był unitaryzm, „integralny jugosławizm”, dążenie do wykreowania „trójmiejennego narodu” (Nikola Pašić)²⁰, nowego państwa narodowego, co wobec nieznacznych różnic między ludnością serbską a czarnogóorską skazywało tę ostatnią na zapomnienie. Dla unitarystów istotnym problemem były dążenia Chorwatów, natomiast Czarnogórców, po spacyfikowaniu politycznym kraju w 1918 roku, traktowano po prostu jako Serbów.

Od 1945 roku Federacyjna Ludowa Republika Jugosławii prowadziła całkowicie inną politykę wobec mniejszości narodowych niż Królestwo SHS, jej rezultatem były m.in. szkoły z językiem albańskim, bułgarskim, tureckim, a także organizacje i towarzystwa społeczne mniejszości. Problemem pozostawała jednak tożsamość Czarnogórców. W procesie wypierania ze świadomości mieszkańców kraju tożsamości czarnogórskiej, odrzuceniu jej formalnego statusu, osiągnięto znaczny postęp. Wydaje się, iż sami Czarnogórcy w dekadach po 1945 roku nie byli zbyt przywiązani do dawnej identyfikacji, związanej często tylko z tradycją rządów Mikołaja I i dynastii Petroviciów, i godzili się z istniejącym stanem pojmowania Czarnogóry i Czarnogórców jako specyficznej tożsamości terytorialnej, ale nie etnicznej. Ponadto w Socjalistycznej Republice Czarnogóry silne były tendencje do implementowania zasad socjalizmu, w tym idei bezklasowego społeczeństwa jugosłowiańskiego, które odrzucało separatyzmy narodowe.

Zmiany konstytucyjne w latach 1967, 1968, 1971, zakończone przyjęciem nowej konstytucji w 1974 roku, na nowo określiły położenie mniejszości narodowych zamieszkujących Socjalistyczną Federacyjną Republikę Jugosławii. Wprawdzie idea przewodnią

¹⁶ *Наша земља*, Т. III, s. 287. Co ciekawe, inną liczbę mieszkańców podają Živko Andrijašević i Serbo Rastoder, *The History of Montenegro*, Podgorica 2006, s. 179. Wynosiła ona według nich 311 341 osób, ale autorzy nie odwołali się do źródła tej statystyki. Prawdopodobnie posłużyli się tabelą Palve Radusinovicia, który opublikował wcześniej taką tabelę, ale również nie podał źródła tych wyliczeń. Por. П. С. Радусинович, *Становништво Црне Горе до 1945. године*, Београд 1978, s. 201.

¹⁷ Szerzej na temat analizy danych spisu powszechnego w 1921 roku patrz: Ž. V. Obradović, *Minorities in the Balkans 19th and 20th century*, Belgrade 2015, s. 269.

¹⁸ П. С. Радусинович, op. cit., s. 200.

¹⁹ Ibidem, s. 276.

²⁰ Станковић Ђ., *Сто говора Николе Пашића. Вештина говорништва државника*, књига II, Београд 2007, s. 313.

było budowanie społeczeństwa bezklasowego, jednak dążenia narodów jugosłowiańskich do uznania ich odrębności nie mogły być ignorowane. Konstytucja nadawała republikom znaczną autonomię i deklarowała (art. 245), że „narody i narodowości” SFRJ mają zapewnioną równość praw²¹. Ponownie należy stwierdzić, iż chodzi nam o tożsamość Czarnogórców oraz innych narodowości zamieszkujących Socjalistyczną Republikę Czarnogóry. Dla Serbów – unitarystów, nacjonalistów, a nawet komunistów – Czarnogórcy jako odrębny naród nie istnieli. Ideologiczna presja, by podtrzymać mit suprenarodu jugosłowiańskiego, odcisnęła również piętno w Czarnogórze. Od końca lat 60. do lat 80. XX wieku wielu Albańczyków katolików w Czarnogórze zdecydowało się zeslawinizować swoje nazwiska, dodając sufix *-ić*, a nawet zmieniając niekiedy imiona na słowiańskie²².

Jednocześnie trzeba odnotować statystyki z innych lat: 1948, 1971 i 1981, przy całej świadomości, że ze względu na „socjalistyczne” stosunki społeczne dane te nie odzwierciedlają obrazu etniczności Czarnogóry. W interesującej nas sprawie, tożsamości Czarnogórców, wahadło odchyliło się w stosunku do polityki Królestwa Jugosławii. W roku 1948 spis wykazał 377 189 mieszkańców, spośród których 6707, czyli 1,78%, sklasyfikowano jako Serbów (!), a 342 009 osób jako Czarnogórców, tj. 90,67% (Albańczycy stanowili 5,15% populacji, Chorwaci natomiast zaledwie 1,8%). W spisie powszechnym z roku 1971 odnotowano ogółem 529 604 osoby, w tym doliczono się 39 512 Serbów (7,46%), a Czarnogórców 355 632, czyli 67,15%. Statystyka musiała być oparta na przesłankach politycznych i zawodnej metodologii, jako że 10 lat później, w 1981 roku liczba Serbów spadła o połowę. W spisie z tego roku populacja Czarnogóry wyniosła 584 310 osób, w tym było Serbów 19 407, czyli 3,32% (!). Czarnogórców doliczono się natomiast 400 488, czyli 68,54%; podano też sporą liczbę Muzułmanów, traktowanych jako mniejszość etniczna – 78 080, tj. 13,36%. Nie ulega wątpliwości, iż w procesie budowy „narodu” jugosłowiańskiego rzeczywiste pochodzenie etniczne nie miało takiego znaczenia, chyba że ktoś bardzo nalegał, by go wyróżniono, a popularną kwalifikacją grupy narodowej była republikańskość, zamieszkiwanie którejś z socjalistycznych republik jugosłowiańskich.

Po śmierci Josipa Broz Tity w 1980 roku narastały tendencje ośrodkowe, świadomość etniczna wzmocniła się, a podziały stawały się coraz głębsze. Na fali odrodzenia narodowego oraz powolnego upadku idei bezklasowego społeczeństwa jugosłowiańskiego przetoczyła się w latach 80. XX wieku dyskusja dotycząca tożsamości Czarnogórców (i nie tylko ich), którą zapoczątkował Batrić Jovanović publikacją *Crnogorci o sebi (Czarnogórcy o sobie)* w 1986 roku. Niejako uprzedzając działania narodowych aktywistów czarnogórskich, opracował obszerne zestawienie cytatów z wypowiedzi władców i liderów czarnogórskich, w których sami nawiązywali do serbskiej tożsamości Czarnogórców. Pierwsze zdanie przedmowy do pracy wiele wyjaśnia: „Oto już blisko dwadzieścia lat grupa czarnogórskich nacjonalistów neguje serbskie pochodzenia narodu czarnogórskiego”²³. Ale cytaty, choć służą wyraźniej tezie, nie są jednoznaczne, wbrew zamysłowi autora. W wypowiedziach króla Mikołaja I, czy władcy Petra II Njegoša (1833–1851), bardzo często pojawiały się stwierdzenia jakby wzajemnie sprzeczne: Czarnogórcy, naród serbski,

²¹ Ž. V. Obradović, op. cit., s. 339.

²² S. Pavlović, *Who are Montenegrins? Statehood, identity, and civic society*, [w:] (ed.) Florian Biber, *Montenegro in transition. Problems of Identity and Statehood*, Baden-Baden 2003, s. 92.

²³ Б. Јовановић, *Црногорци о себи. Прилог историји црногорске нације*, Београд 1986, s. 9.

serbscy bracia, Serbowie, serbskie plemię, naród czarnogórski²⁴. Odpowiedzią na prace Jovanovicia była publikacja z roku 1988 autorstwa Savo Brkovicia pod znamionym tytułem *Etnogenezofobija...*²⁵. Jest to zdecydowana, nawet emocjonalna, polemika z tezami Jovanovicia, odmawiającymi Czarnogórcom prawa do tożsamości. Brković prze studiował różne formy dyskwalifikacji świadomości czarnogórskiej i dyskredytowania ludzi oraz działań zmierzających do przywrócenia historycznej tradycji Czarnogóry oraz budzenia poczucia odrębności, pokazując, że sięgano do całego arsenału komunistycznej frazeologii i propagandy, by przedstawić w czarnym bądź nierealnym świetle myślenie o czarnogórskiej tożsamości. Poniekąd ważniejsza od wywodów samego Brkovicia jest przedmowa Sretena Zekovicia, historyka, publicyisty, filozofa czarnogórskiego, który oburza się na określanie czarnogórskich dążeń narodowych mianem „czarnego separatyzmu”²⁶ i odpiesza zarzuty, jakoby autochtoniści czarnogórcy popadali w rasizm i faszyzm²⁷. Wypomina natomiast Serbom „przymusowe” zjednoczenie Czarnogóry z Serbią w 1918 roku, serbizację narodu czarnogórskiego, nazywanie obu narodów „braćmi syjamskimi”²⁸ itd. Uwagi Zekovicia są krytyczną, wręcz niekiedy ironiczną, polemiką z zarzutami stawianymi narodowym działaczom czarnogórskim. Niewątpliwie były one również odniesieniem do renesansu wielkoserbkiej, czetnickiej ideologii, która stała się atrakcyjna dla znacznej części społeczeństwa serbskiego, zwłaszcza po opublikowaniu słynnego *Memorandum* Serbskiej Akademii Nauk i Umiejętności (SANU) w 1986 roku, zawierającego passusy nacjonalistyczne.

Z drugiej strony Gavro Perazić, obserwując w latach 90. XX wieku postępujący proces odzyskiwania świadomości historycznej przez Czarnogórców (czego przejawem było m.in. sprowadzenie z Włoch w 1989 roku zwłok króla Mikołaja I i jego żony Mileny i pochowanie ich w kaplicy w Cetinje), na postawione przez siebie pytanie „Dokąd idzie Czarnogóra?”, odpowiadał, że nie ma innej drogi niż wspólnota z Serbami²⁹. Odniósł się tym samym do wyników referendum z 1 marca 1992 roku, w którym 95,96% mieszkańców Czarnogóry opowiedziało się za wspólnym państwem z Serbami. Czy był to jednak wyraz poczucia wspólnoty narodowej z Serbami, czy raczej obawa przed destabilizacją i niepewnością losu? Społeczeństwa cenią stabilizację i muszą powstać warunki, aby gotowe były to zmienić. Większość nie mogła nagle, po siedemdziesięciu latach, zanegować wspólnego państwa, a referendum odbyło się krótko po ogłoszeniu deklaracji niepodległości przez Słowenię i Chorwację. W początkach tego wieku stosunki serbsko-czarnogórskie weszły w fazę kryzysu. Wprawdzie w 2003 roku na skutek interwencji Unii Europejskiej w coraz bardziej pogarszające się kontakty między obu krajami, składowymi III Jugosławii, doszło do utworzenia nowego państwa „Serbia i Czarnogóra”³⁰, ale procesu oddzielania się Czarnogóry nie dało się już powstrzymać.

²⁴ Ibidem, passim.

²⁵ S. Brković, *Etnogenezofobija. Prolog kritici velikosrpstva*, Cetinje 1988.

²⁶ Ibidem, s. 13.

²⁷ Ibidem, s. 18.

²⁸ Ibidem, s. 17.

²⁹ G. Perazić, *Kuda ide Crna Gora?*, Beograd 1999, s. 186–187.

³⁰ Ze względu na silne zaangażowanie się Javiera Solany, wysokiego przedstawiciela Unii Europejskiej ds. zagranicznych, nowo utworzone państwo nazywano często „Solanią”. A. S. Trbović, *A Legal Geography of Yugoslavia's Disintegration*, Oxford 2008, s. 398–399.

Nie ulega wątpliwości, iż opinie zawarte w literaturze serbskiej odzwierciedlają myślenie kategoriami Wielkiej Serbii, do której włącza się również Czarnogórę. Nie uwzględnia ono jednak procesu ewolucji tożsamości mieszkańców Czarnogóry w ostatnich dekadach, polegającej na przejściu od poczucia odrębności terytorialnej do czarnogórskiego państwa narodowego w XXI wieku. Poprzednie było państwem teokratycznym, później dynastycznym, wobec cech władzy najpierw prawosławnych władcyków, a następnie świeckich książąt z dynastii Petrovićów. Dziś dla mieszkańców, którzy określili swoją narodowość jako czarnogórska i głosowali za niepodległością w 2006 roku, nie jest istotna dawna antropologiczna i kulturowa więź z Serbami, gdyż pragną samodzielności dla swojego kraju. Natomiast Serbowie w Czarnogórze opowiadają się (nie wprost) za wspólnym państwem Serbii i Czarnogóry, odnosząc to do tradycji dalekiej średniowiecznej wspólnoty plemion serbskich. Powoływanie się przez Batricia Jovanovicia na niejednoznaczne wypowiedzi Mikołaja I sprzed stu laty nie uwzględniało ewolucji świadomości narodowej ludności Czarnogóry. Warto w tym miejscu wspomnieć, iż jeden z kluczowych ideologów serbskiego socjalizmu i kolektywizmu, intelektualista Svetozar Marković już w 1874 roku stwierdził, że na skutek swego ekonomicznego i społecznego rozwoju Czarnogóra oddzieli się od Serbii³¹. Przewidział więc ten proces.

Szeroką retrospekcję dyskursu o pochodzeniu Czarnogórców i ich świadomości narodowej przeprowadziła Elizabeth Roberts w swojej monografii poświęconej historii Czarnogóry, wydanej w roku 2007. Autorka przytacza liczne i znane wypowiedzi oraz stanowiska w tej sprawie³². Wypowiedzi te zdominowały myślenie o tym, kim są, z punktu widzenia etnogenezy, Czarnogórcy i jak można współcześnie zdefiniować ich pod względem tożsamości. Wydaje się, iż należy spojrzeć na to z innej strony. Praca Roberts została napisana tuż przed referendum w sprawie niepodległości. W tym przypadku okres kilku lat może mieć wpływ na ewolucję dotychczasowego myślenia. Sama Roberts formułuje trafną, choć dość oczywistą opinię, że Czarnogórcy nie są zbiorowością górskich Serbów ani czystymi Czarnogórcami³³. Wpływ migracji w tym pasterskim regionie był bezdyskusyjny. Trudno nie podzielać wątpliwości co do etnicznych związków Czarnogórców z Serbami, bowiem są przesłanki do twierdzenia, iż plemiennie-terytorialna społeczność na terenie Czarnogóry to rezultat mieszania się górali wołoskich z Hercegowiny, a także czarnogórskich i albańskich, którzy organizowali swoje pasterskie katunie, oraz ludności zamieszkującej doliny tego kraju³⁴.

W dyskursie nad etnicznością Czarnogórców ważniejszy od przeszłości jest aspekt współczesny. Wydaje się, że naród czarnogórski ewoluował już w latach osiemdziesiątych XX wieku, a szczególnie pod wpływem dynamicznych wydarzeń po rozpadzie Jugosławii, i myślenie kategoriami etnogenezy jest w tym przypadku zawodne. Doświadczamy bowiem przyspieszenia wielu procesów społecznych i w Czarnogórze również można to zaobserwować. Bez względu na daleką wspólnotę etniczną z Serbami, Czarnogórcy stali się narodem, wybrali niepodległość, mają hymn, flagę, symbole, bohaterów narodowych, bo mieli ich już wcześniej. W odniesieniu do tego kraju były powody, aby

³¹ M. Popović, *Crnogorske pitanje*, Cetinje 1999, s. 32.

³² E. Roberts, *Real of the Black Mountain. A History of Montenegro*, London 2007, s. 2–5.

³³ Ibidem, s. 3.

³⁴ I. Banac, op. cit., s. 32.

proces rewitalizacji świadomości narodowej przyspieszyć. Czarnogóra była już kiedyś państwem, jej obywatele byli poddaniymi rodzimej dynastii Petrovićów, odpowiedzialnej za los ludności tego górzystego kraju przez 200 lat. Zatem przejście Czarnogórców z etapu wspólnoty z Serbami do wyeksponowania odrębności narodowej było szybsze, ponieważ nie był to proces rodzenia się świadomości narodowej od początku³⁵. W konsekwencji wiara Serbów, iż uda się powstrzymać usamodzielnienie się Czarnogórców, była złudna i trochę nostalgiczna.

Generalnie można powiedzieć, iż jest mały związek między historią peregrynacji plemion słowiańskich we wczesnym średniowieczu a współczesnym poczuciem odrębności narodowej Czarnogórców. Obok mamy podobny przykład powstania nowoczesnego narodu, którego genezy linearnej trudno szukać w przeszłości plemion słowiańskich – chodzi o Macedończyków.

Trzeba powiedzieć, iż proces rozdzielenia się tożsamości narodowej Serbów i Czarnogórców nie jest łatwy do prześledzenia, nie tylko ze względu na tradycję pierwszych serbskich tworców państwowych w dolinie Zety. Bardzo wielu ludzi, którzy odegrali ogromną rolę w nowoczesnych dziejach Serbów, miało swoje korzenie w Czarnogórze (Kara Đorđe, Slobodan Milošević, Milovan Đilas). Można nawet powiedzieć o ich nadreprezentacji w historii Jugosławii. Dla wspomnianego Milovana Đilasa Czarnogórcy są „kwintesencją Serbów”, inni jednak twierdzą, iż ludność ta jest syntezą grup etnicznych zamieszkujących obszar dawnej Czarnogóry, którą po tureckich podbojach na nowo zorganizował na przełomie XVII i XVIII wieku ród Petrovićów.

Zbyt mało jest wiarygodnych źródeł, aby można było z dużym prawdopodobieństwem stwierdzić, kim są Czarnogórcy w kategoriach etnicznych, jaka jest geneza wspólnoty określanej mianem naród czarnogórski i czy koncepcja autochtoniczna ma realne podstawy³⁶. W trakcie licznych procesów migracyjnych (walki, ucieczki, przesiedlenia, pasterskie pochody) następowało silne przemieszanie ludności. Srđa Pavlović stawia zresztą ważne pytanie w kontekście tożsamości Czarnogórców: świadomość jeszcze plemienna czy narodowa? Ale jeśli plemienna, to – podkreśla – z identyfikacją lokalnych plemion³⁷.

Kluczowe dla poznania problemu współczesnych stosunków etnicznych w Czarnogórze są trzy najnowsze spisy powszechne z lat 1991, 2003 i 2011. Zostaną one szerzej omówione.

Z punktu widzenia prawnego Republika Czarnogóry stosuje zasadę równości wszystkich swoich obywateli, bez względu na pochodzenie etniczne czy wyznawaną religię. Gwarantuje to konstytucja republiki z dnia 19 października 2007 roku w artykułach 8, 14 i 79. Charakterystyczne dla Czarnogóry jest pozostawienie najszerszej, spośród dawnych republik Jugosławii, kategorii narodowości, bo za taką uchodzą w spisach powszechnych również Muzułmanie i Jugosłowianie. Spis powszechny z 1991 roku wykazał, iż na terenie SRC zamieszkują:

³⁵ Jednocześnie jeden z badaczy czarnogórskich zgłasza wątpliwości co do odzyskiwania świadomości historycznej przez młode pokolenie Czarnogórców. Ankiety przeprowadzone wśród studentów Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Czarnogóry wykazały, że większość ankietowanych nie ma pojęcia o podstawowych faktach z historii swego kraju. Ž. M. Andrijašević, *Nacija s greškom*, Podgorica 2011, s. 53–54.

³⁶ S. Pavlović, op. cit.

³⁷ Ibidem.

- Czarnogórcy – 380 467 (61,86%)
- Muzułmanie – 89 614 (14,57%)
- Serbowie – 57 453 (9,43%)
- Albańczycy – 40 415 (6,57%)
- Jugosłowianie – 26 159 (4,25%)
- Chorwaci – 6 244 (1,02%)
- Romowie – 3 282
- Macedończycy – 1 072
- Słoweńcy – 369
- Węgrzy – 205
- Niemcy – 124

(i kilka tysięcy osób o nierozpoznanej narodowości).

Jak na tak mały kraj jest to statystyka, powiedziałbym, imponująca. W spisie z 2003 roku, kiedy proces oddzielenia się Czarnogóry od Serbii był już bardzo zaawansowany i wiadomo było, że kraj zmierza do niepodległości, statystyka się odwróciła:

- Czarnogórcy – 267 669 (43,16%)
- Serbowie – 198 414 (31,99%)
- Bośniacy – 48 184 (7,77%)
- Albańczycy – 31 163 (5,03%)
- Muzułmanie – 24 625 (3,97%)
- Chorwaci – 6 811 (1,10%)
- Romowie – 2 601 (0,42%)
- Jugosłowianie – 1 860 (0,30%)
- Macedończycy – 819 (0,13%)
- Słoweńcy – 415 (0,07%)
- Węgrzy – 362 (0,06%)
- Rosjanie – 240 (0,04%)
- Egipcjanie – 240 (0,04%)
- Włosi – 127 (0,02%)
- Niemcy – 118 (0,02%)

oraz kilka tysięcy niezdeklarowanych.

Spis powszechny z 2011 roku, pierwszy w niepodległej Czarnogórze, nie zmienił zasadniczo tendencji ujawnionych w roku 2003. Wówczas to drastycznie spadła liczba ludności, która deklarowała się jako Czarnogórcy, wzrosła natomiast liczba Serbów. W pozostałych grupach narodowościowych nie widać silnych spadków ani wzrostów, co oznacza, że wielkość ich jest stabilna i nie ma na nią wpływu sytuacja polityczna, a jedynie naturalne procesy, jak np. emigracja:

- Czarnogórcy – 278 865 (44,98%)
- Serbowie – 178 110 (28,73%)
- Bośniacy – 53 605 (8,65%)
- Albańczycy – 30 439 (4,91%)
- Muzułmanie – 20 537 (3,31%)

- Romowie – 6 251 (1,01%)
- Chorwaci – 6 021 (0,97%)³⁸.

Ciekawym problemem prawnym w Czarnogórze jest istnienie dwóch pojęć obywatelstwa: obywatel (građanin) i państwowiec (državljanin). Jest to zjawisko będące raczej dziedzictwem czasów jugosłowiańskich. Pierwsza osoba legitymuje się obywatelstwem Czarnogóry, druga natomiast to mieszkaniec Jugosławii lub późniejszego państwa Serbia i Czarnogóra (2003–2006), który nadal mieszka na terenie republiki. W 2008 roku w Czarnogórze takich osób było 41 364 (Serbowie mieszkający w Czarnogórze oraz uchodźcy serbscy z Kosowa, którzy nie posiadali obywatelstwa czarnogórskiego)³⁹.

Serbowie

Serbowie we współczesnej Czarnogórze znajdują się w niejednoznacznym położeniu. Podczas spisu ludności w 1991 roku jedynie 57 453 obywatele zadeklarowało narodowość serbską, natomiast 380 467 narodowość czarnogórską. Na tym spisie zaciążył charakter Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Jugosławii, w którym identyfikacja narodowa była rozmyta dążeniem do stworzenia jednolitego bezklasowego społeczeństwa, dlatego wynik spisu z 1991 roku jest znacząco odmienny od kolejnego, z roku 2003. Wówczas zaczęła się na nowo krystalizować – jak już wspomnieliśmy – świadomość narodowa czarnogórska oparta na tradycji Królestwa Czarnogóry, zlikwidowanego w 1918 roku. Wraz z rosnącą świadomością historyczną do głosu dochodzili zwolennicy niepodległości republiki. Przyczyną przyspieszonej rewitalizacji tożsamości Czarnogóry była również awanturczka polityka przywódcy Serbii Slobodana Miloševicia, a zwłaszcza jej skutki ekonomiczne. Czarnogóra zasadniczo zdystansowała się w latach 90. XX wieku od angażowania się w wojnę w Chorwacji⁴⁰ oraz Bośni i Hercegowinie po stronie Serbii.

W tej atmosferze nastąpiło pęknięcie w społeczeństwie Czarnogóry i spis ludności w 2003 roku wykazał istnienie już 30,01% Serbów (201 892), a tylko 40,64% Czarnogórców (273 366)⁴¹. Następny spis powszechny z roku 2011 potwierdził jedynie tendencję: Serbowie stanowili 28,73% (178 110), Czarnogórcy 44,98% (278 865)⁴². Dane te wskazują, że świadomość narodowa ludności Czarnogóry była labilna. Jednak mniej więcej 1/3 społeczeństwa kraju trwale zadeklarowała się jako Serbowie. W przekonaniu tej ludności nie jest i nie może być ona traktowana jako mniejszość narodowa. Oczywiście implikacją takiego stanowiska było i jest przekonanie o wspólnych korzeniach z Czarno-

³⁸ Wszystkie statystyki pochodzą z www.monstat.org/cg.

³⁹ J. Džankić, *Montenegro's Minorities in the Tangles of Citizenship, Participatino nad Access to Rights*, Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe, Vol. 11, No 3, 2012, s. 43–44; J. Džankić, *Transformations of Citizenship in Montenegro: a Context-generated Evolution of Citizenship Policies*, CITSEE WORKING PAPER SERIES, 2010/03, s. 12–13.

⁴⁰ Czarnogóra miała swój haniebny epizod wojny w Chorwacji, czyli ostrzał artyleryjski Dubrownika, za który później przeprosiła i pokryła koszty odbudowy zniszczonych zabytkowych budowli. Por. W. Walkiewicz, *Balkany słowiańskie. Aspiracje–uwikłania–sprzeczności*, Warszawa–Białystok 2015, s. 314–315; K. Morrison, *Montenegro: A Modern History*, London–New York 2009, s. 90–91.

⁴¹ www.monstat.org/cg.

⁴² www.monstat.org/cg.

górcami (choć z różnicami językowymi), których nie da się wymazać. Odrębność etniczna ludności Czarnogóry wydaje się tamtejszym Serbom po prostu czymś niepojętym⁴³.

Sytuacja polityczna Czarnogóry w początkach transformacji, po rozpadzie Jugosławii w 1991 roku nie zapowiadała kontestacji Serbów. Rządząca *Demokratska partija socialistica* (Demokratyczna Partia Socjalistów), DPS, na czele z przywódcami tzw. rewolucji antybiurokratycznej: Momirem Bulatoviciem i Milo Djukanoviciem, skupiła postkomunistów, zarówno Czarnogórców, jak i Serbów. Powstały w tym czasie również partie serbskie, będące wyrazem silnej identyfikacji narodowej: *Srpska narodna stranka SNS* i *Srpska radikalna stranka SRS*. Jednocześnie uwidocznił się problem podziałów politycznych wśród samych Serbów. Wypada zgodzić się z opinią Dragana Petrovicia, że problemem partii serbskich był i pozostał brak jedności w tej społeczności⁴⁴. Dodatkowo Serbowie pragnęli łączyć nurt postkomunistyczny z serbskim charakterem ugrupowań politycznych. I tak z podziału DPS powstała *Socialistička narodna partija Crne Gore* (SNP CG), której przywódcami byli Serbowie: Momir Bulatović (1997–2000), Predrag Bulatović (2000–2006), Srđan Milić (w 2006 i w latach 2009–2012)⁴⁵.

W roku 1998 zawiązała się jedna z serbskich partii politycznych *Srpska narodna stranka*. Choć miała być wyrazicielem głosu Serbów mieszkających w Czarnogórze, to w latach 90. XX wieku nieznacząca obecność, czy raczej nieobecność, tej mniejszości w życiu publicznym i politycznym była zjawiskiem stałym. Z ugrupowania *Srpska narodna stranka* została następnie utworzona *Nova srpska demokracija* (NSD). W 2006 roku jeden z liderów serbskich w Czarnogórze, Andrija Mandić, próbując scementować rozbitą grupę serbską, sformował koalicję wyborczą pod nazwą *Srpska lista*, która miała być przede wszystkim etniczną siłą polityczną. W wyborach parlamentarnych zdobyła ona jednak zaledwie 12 mandatów w 81-osobowym parlamencie. Od 2012 roku NSD jest członkiem koalicji *Demokratski front* (DF), który wprowadził do parlamentu 20 posłów w wyborach w 2012 roku. Wprawdzie był to najlepszy wynik ugrupowań deklarujących serbskość, niemniej od tego momentu serbski ruch polityczny tracił siłę, zaś do najważniejszych problemów, z którymi się borykał, zaliczyć należało niedostatek woli do zjednoczenia oraz brak charyzmatycznych przywódców⁴⁶. W wyborach w 2012 roku Serbowie ponieśli dodatkowo dotkliwą porażkę wizerunkową. Dwie partie startujące w wyborach, mające serbski prefix – *Srpska sloga* (Serbska Zgoda) i *Srpski nacionalni savez*, łącznie uzyskały 2,5% głosów i nie weszły do parlamentu. Ranko Kadić, lider partii *Srpski nacionalni savez*, ze smutkiem konstatował, że w wyborach Serbowie głosowali przeciwko Serbom⁴⁷.

Kluczowym postulatem Serbów w Czarnogórze jest uznanie ich za naród konstytucyjny, współrządzący, a nie mniejszość narodową, gdyż nie można 1/3 społeczeństwa trak-

⁴³ Warto wspomnieć, że na obrzeżach dyskusji o tożsamości Czarnogórców i Serbów pojawia się postulat – serbski – by obie nacje zamieszkujące obecną Czarnogórę nazwać Dukljanami, odwołując się do historii najbardziej na południe osiadłego plemienia Serbów w VII wieku, zamieszkujących ziemie wokół Jeziora Szkoderskiego. Š. Rastoder, *Bošnjaci nisu jež u stomaku Crne Gore*, Bošnjacke Novine. Sandžak Press, 21.08.2011.

⁴⁴ Dragan Petrović, *Bilans izbora u Crnoj Gori 2012*, Koreni, 21 X 2012, <http://www.koreni.rs/bilans-izbora-u-crnoj-gori-2012/>

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ *Mandić veruje da opozicija može na vlast!* www.telegraf.rs/15.10.2012. Dostęp 6.02.2016. *Izborni debakl: Za srpske stranke u Crnoj Gori glasalo samo 8.300 ljudi!* www.telegraf.rs, Dostęp 6.02.2016

tować jako mniejszość. Tymczasem zwolennicy niepodległości państwa czarnogórskiego nie chcą o tym słyszeć.

Niewątpliwie o zmianie roli Serbów w życiu politycznym Czarnogóry zdecydowały wybory prezydenckie w 2013 roku, w których kandydat opozycji, polityk serbskiej mniejszości Miodrag Lekić⁴⁸, uzyskał aż 48,8% głosów. W ciągu następnych kilku lat Miodrag Lekić sformował nową wyborczą koalicję – *Velka Koalicija „Ključ”*, której osią jest jego własna partia DEMOS. Co istotne, w koalicji tej doszło do przełamania wzajemnej niechęci między grupami etnicznymi i podjęcia współpracy między Albańczykami, Bośniakami, Chorwatami i Muzułmanami a Serbami, jednak w wyborach parlamentarnych w październiku 2016 roku nowa koalicja nie uzyskała poparcia, na jakie liczyli skupieni w niej politycy (11,5% głosów i 9 mandatów)⁴⁹.

Jednocześnie Serbowie starają się o uzyskanie autonomii dla serbskich gmin w Południowym Sandżaku. Powołują się na przykład gminy Petnjica, która ze względu na większość bośniacką uzyskała już wcześniej autonomię. Nie pragną – jak twierdzą – niczego więcej, jak jednakowego traktowania w kwestii autonomii gmin z Bośniakami i Albańczykami⁵⁰.

Oczywistą sferą dążeń Serbów jest ich udział w administracji i służbach państwowych Czarnogóry. Czują się szykanowani, bowiem według ich wyliczeń „w jawnych służbach, organach państwa i w lokalnym samorządzie reprezentują łącznie 7,3 procent” personelu⁵¹. Status narodu konstytucyjnego wymusiłby zmiany w prawie i wprowadzenie jakiejś formy parytetu.

W kontekście miejsca Serbów w życiu politycznym Czarnogóra znajduje się, jeśli nie pod presją Republiki Serbii, to przynajmniej pod uważną obserwacją tamtejszych polityków. Nieoficjalnie żądania wpisania Serbów do konstytucji jako narodu współzrządzącego, a nie mniejszości narodowej, wyrażał prezydent Republiki Serbii Tomislav Nikolić⁵². W czasie ostatnich wyborów parlamentarnych w październiku 2016 roku Czarnogórę odwiedził kilkakrotnie nacjonalista Vojislav Šešelj, przywódca *Stranke srpskih radikala*⁵³. Mimo wszystko aktywność serbskich polityków bardziej pomogła premierowi Milo Đukanovićowi aniżeli partiom serbskim w Czarnogórze.

Albańczycy

Ważnym testem wiarygodności czarnogórskich władz pozostaje sytuacja Albańczyków w tym kraju, która jest determinowana dwoma czynnikami: relatywnie małą i spadającą liczebnością tej wspólnoty etnicznej i jej zdecydowanym poparciem dla niepodległości Czarnogóry. W 2006 roku Albańczycy *en mass* głosowali w referendum za niepodległością Czarnogóry, pragnąc przede wszystkim zerwać więzi z Serbami, a nie ze względu

⁴⁸ Miodrag Lekić to były dyplomata jugosłowiański, m.in. ambasador Serbii i Czarnogóry w Rzymie.

⁴⁹ <http://dik.co.me/wp-content/uploads/2016/11/Konacni-rezultati.pdf>, Dostęp. 2.02.2017.

⁵⁰ *Srbi iz Crne Gore: 'Hoćemo i mi autonomiju opština u kojima žive Srbi na sjeveru Crne Gore*, Elektronske Novine. Sandžak Press, 29.11.2013.

⁵¹ Н. Ђурић недеља, *Каква је будућност Срба у Црној Гори*, <http://www.politika.rs/scc/clanak/322482/Kakva-je-buducnost-Srba-u-Crnoj-Gori>. 22.03.2015.

⁵² <http://www.portalanalitika.me>. Analitika. Portalanalitika.me. Objavljeno: 30.01.2014.

⁵³ Balkan Insight. www.balkaninsight.com. 20.09.2016; Dimitrije Jovićević, *Šešelj ponovno medju Crnogorce*, Radio Slobodna Europa 11.08.2016. Dostęp 20.09.2016.

na szczególną lojalność wobec Czarnogóry⁵⁴. Niemniej jednak można powiedzieć, iż to głosy Albańczyków zdecydowały o niepodległości kraju, zważywszy na fakt, że wymagany próg 55% frekwencji, by uznać referendum za wiążące, został przekroczony jedynie o 0,5%. Gdyby Albańczycy zbojkotowali referendum, pozostaliby w składzie związku państwowego Serbii i Czarnogóry.

Mała liczebność ludności albańskiej skazuje ją na rolę statysty. Społeczność albańska w Czarnogórze stanowi najmniejszą część narodu albańskiego zamieszkującego kilka państw: Albanie, Kosowo, Czarnogórę, Macedonię, Serbię. Liczebność Albańczyków w Czarnogórze spada od 1991 roku, w którym szacowana była na 6,57%; w roku 2003 było już Albańczyków 5,03%, zaś w 2011 stanowili tylko 4,91% społeczeństwa czarnogórskiego⁵⁵. Siłę oddziaływania Albańczyków na życie publiczne osłabia podział tej społeczności na muzułmanów i katolików.

Ludność albańska nabrała po referendum niepodległościowym wiary, iż będzie się liczyć jako ważny składnik życia publicznego, może nawet bardziej, niż wskazywałyby na to jej liczebność. W kampanii przedreferendalnej czyniono pewne gesty pod adresem ludności albańskiej, a jednym z nich była akcja plakatowa nawołująca Albańczyków do głosowania „po” – co znaczy „tak” po albańsku, zapewniając przy tym, że Czarnogóra będzie ojczyzną wszystkich jej obywateli⁵⁶. Za niepodległością Czarnogóry najbardziej zdecydowanie opowiedziały się gminy zamieszkane przez ludność albańską. W gminie Plav „za” opowiedziało się 78,92% ludności, a w Ulcinj aż 88,50%!⁵⁷

Z tak wielkiego poparcia dla niepodległości wyrastały nadzieje, że społeczność albańska będzie cieszyła się szczególnym uznaniem władz Czarnogóry. Tymczasem okres po 2006 roku przyniósł tej społeczności rozczarowanie i niekończący się stan oczekiwania. Jest to – jak ujęli badacze albańscy – „czekanie na Godota”⁵⁸, którym miałby być większy udział Albańczyków w strukturach państwa: w administracji, sądach, prokuraturze, policji, państwowych mediach⁵⁹ (które tylko dwa razy dziennie prezentują program w języku albańskim, trwający po około 10–15 min⁶⁰). Poseł albański do Skupsziny, politolog Dritan Abazović, jeden z aktywistów albańskich, stwierdza, że w samej policji Nowego Jorku jest więcej Albańczyków niż w Czarnogórze, obawiając się, iż wkrótce w ogóle nie będzie Albańczyków w tym kraju. Ponadto utrwała się przekonanie, że Albańczycy w Czarnogórze, wbrew konstytucji, nie korzystają ze społecznego, ekonomicznego i narodowego równouprawnienia⁶¹.

⁵⁴ Gordon N. Bardos, *Notes from the Balkans*, *The National Interest*, 90. July–August 2007, p. 67. Por. także *Albanians in Montenegro*, May 2001, Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, http://www.helsinki.org.rs/reports_t12.html, Dostęp, 1.02.2017.

⁵⁵ www.monstat.org/cg.

⁵⁶ K. Morrison, op. cit., s. 207.

⁵⁷ Preliminarni rezultati istorijskog referenduma u Crnoj Gori 21.05.2006, www.montenegrina.net/pages/pages1/politika, Dostęp 13.08.2008. P. Hockenos, J. Winterhagen, *A Balkan diverge that works? Montenegro's hopeful first year*, *World Policy Journal*, 2007, p. 40.

⁵⁸ Cafo Boga, Stefan Wolff, *Albanians in Montenegro. Waiting for Godot?*, „Illyria” 12–14 Korrik 2011, p. 2.

⁵⁹ Nik Gašaj, *Principi i praksa. Evropske integracije i nacionalna diskriminacija*, Revija. FORUM, godina VII, Jul. 2012, No. 23, p. 21.

⁶⁰ Cafo Boga, Stefan Wolff, *Albanians in Montenegro...*, p. 2.

⁶¹ Sabina Osmanović, *Albancima se vlast ne oduzila*, <http://www.vijesti.me/vijesti/albancima-se-vlast-nije-oduzila-835070>. 25.05.2015.

Z drugiej strony mała społeczność albańska jest bardzo zróżnicowana politycznie, co wyraża się liczbą ugrupowań politycznych i ich niestabilnością; przy czym dzielą się one na prorządowe i opozycyjne: *Demokratska Unija Albanaca* DUA/ *Unioni Demokratik i Shqiptarëve* UDSH, *Demokratski Sevez u Crnoj Gori* DSCG/ *Lidhja Demokratike në Mal të Zi* LDMZ, *Albanska Alternativa* AA/ *Alternativa Shqiptare*⁶².

Problemem dla Albańczyków jest również cała tradycja państwa czarnogórskiego, na której oparła się odbudowa nowoczesnej Czarnogóry, mianowicie tradycja dworu Petroviciów, dziedzictwo i symbole Mikołaja I (flaga, hymn itd.), gdy tymczasem król Czarnogóry za najważniejszy cel stawiał sobie ekspansję na tereny Albanii. Albańczycy zarzucają władzom, że choć Czarnogórcy stanowią mniej niż połowę ludności kraju, to cała idea państwa, w tym i edukacja, oparta jest na gloryfikacji wszystkiego, co czarnogórskie. Nie ma w niej miejsca na dziedzictwo albańskie. Edukacja w języku albańskim jest na niewystarczającym poziomie, stąd postępujące wynaradawianie Albańczyków⁶³.

Od 1997 roku jednym z istotnych postulatów Albańczyków jest zgoda władz na utworzenie niezależnej gminy Tuzi, która jest gminą miejską w obrębie stolicy Podgoricy, zamieszkałą w większości przez Albańczyków. Premier Czarnogóry Milo Djukanović nawet podpisał z przedstawicielami albańskimi deklarację, iż niezależna gmina Tuzi powstanie⁶⁴. Władze, oddalając ten postulat, używają racjonalnego argumentu, że teren gminy Tuzi jest zbyt mały i zbyt mało liczebny, by utrzymał się jako niezależna gmina. Jest również pewien aspekt psychologiczny: gmina taka graniczyłaby od wschodu z Albanią, miałaby z nią po prostu granicę. Nadal trwają rozmowy, by gminę tę utworzyć, i pewnie kiedyś Albańczycy osiągną swój cel, niemniej jednak nie będzie to łatwe. Inspiratorem takich dążeń może być Koço Danaj, polityk albański i dziennikarz, który nawołuje wprost do budowy „Naturalnej Albanii”, używający określenia mającego złagodzić nacjonalistyczną wymowę terminu Wielka Albania⁶⁵, a to nie pomaga idei autonomii gminy Tuzi.

Spór o przyszłość Tuzi spowodował, że Albańczycy zbojkotowali wybory lokalne w 2014 roku. Ugrupowanie Demokratyczne Forum Albańczyków (*Demokratski forum Albanaca*) stwierdziło w oświadczeniu: „Myśmy wiele zrobili dla tego państwa, a ono stworzyło takie społeczeństwo, w którym Albańczycy są najbardziej niepożądanymi. To ostatni czas, aby państwo zaczęło okazywać nam szacunek”⁶⁶.

Kolejnym ważnym problemem oddziałującym na stosunek tej społeczności do państwa czarnogórskiego jest kwestia własności gruntów na terenach zamieszkałych przez Albańczyków. Mimo upadku komunizmu nie doszło do reprivatyzacji ziemi i obiektów, które kiedyś należały do społeczności albańskiej i mają swoich spadkobierców. Jedyną gminą, gdzie Albańczycy stanowią zdecydowaną większość, jest właśnie Ulcinj, i tam albański jest językiem urzędowym. Albańczycy zarzucają władzom zaniedbywanie

⁶² J. Džankić, *Montenegro's Minorities in the Tangle of Citizenship. Participation and Acces to Right*, JEMIE. Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe, Vol. 11, No. 3, 2012, p. 48.

⁶³ Čafo Boga, Stefan Wolff, *Albanians in Montenegro...*, p. 2–3.

⁶⁴ V. Kadić, *Tuzi punopravna opština?* <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.300.html:614625-Tuzi-punopravna-opstina>, 12.07.2016. Dostęp 30.09.2016.

⁶⁵ Koço Danaj, *Albanci u Crnoj Gori žele „Prirodnu Albaniju”*, <http://mondo.rs/a739729/Info/Ex-Yu/Albanci-Crne-Gore-zele-Prirodnu-Albaniju.html>. Dostęp 18.09.2016.

⁶⁶ <http://www.telegraf.rs/vesti/1019723-albanci-u-crnoj-gori-mi-smo-stvorili-ovu-drzavu>. „Telegraf”-online, 7.04.2014.

gminy, która mogłaby żyć z turystyki, gdyby nie to, że infrastruktura jest zniszczona (m.in. stare, zdewastowane hotele, brak zaplecza turystycznego). Osłabia to również aktywność biznesową Albańczyków. W Ulcinj bowiem władze zastrzegły sobie zachowanie w rękach państwowych pasa ziemi szerokości 2,5 km od linii brzegowej morza, choć na całym pozostałym wybrzeżu jest to tylko 6 metrów⁶⁷. Istotą sprawy jest, jak się wydaje, dostęp do plaż, będących atutem tutejszej turystyki, wydzierzawionych osobom bliskim obozowi władzy.

Prywatyzacja jest niestety poddana korupcji; i tak ciągle pojawia się nazwisko Milo Đukanovicia, ponieważ jego krewni przejęli część ziem i obiektów należących kiedyś do właścicieli albańskich. Między innymi sprywatyzowano firmę „Solane”, produkującą sól morską, a przejął ją bliski krewny wieloletniego premiera Czarnogóry⁶⁸. Biznes solny – z powodu niewystępowania złóż soli – jest na Bałkanach tradycyjnie uznawany za przedsięwzięcie lukratywne, zrodziło to ciągle wzrastające napięcie między Czarnogórcami a Albańczykami. Albańczycy sarkastycznie twierdzą, iż „Solana” przetrwała drugą wojnę światową, ale nie rządy Đukanovicia⁶⁹.

Bośniacy

Położenie muzułmańskich Bośniaków w Czarnogórze, z historycznego punktu widzenia, jest niewątpliwie niekomfortowe. Największym eposem czarnogórskiej literatury jest bowiem *Gorski vjenac* (Górski wieniec), opiewający bohaterską walkę z „poturceńcami”, ludnością Bałkanów, która przeszła na islam. Autorem poematu jest abp Peter II Njegoš, największy narodowy bohater Czarnogóry. Wyrażane są opinie, że poemat Njegoša wprost gloryfikuje ludobójstwo na muzułmanach⁷⁰. Jak w takiej sytuacji zachować lojalność wobec państwa czarnogórskiego? Jednakże opinie te odnoszą się do wydarzeń i pewnego kontekstu historycznego. Dwa ostatnie spisy ludności w Czarnogórze wykazały, iż w 2003 roku Bośniaków było 63 272, czyli stanowili 9,41% ogólnej populacji kraju, a w roku 2011 wielkości te wynosiły odpowiednio 53 605 i 8,65%⁷¹.

Tożsamość i symbole tamtejszych Bośniaków wiążą się z dawnym tureckim sandżakiem nowopazarskim (jednostka podziału administracyjnego), którego historyczne ziemie są współcześnie określane jako Sandżak, podzielony w wyniku pierwszej wojny bałkańskiej w roku 1912 między Czarnogórę i Serbię. Dziś jego położenie jest – jak podkreślają sami Bośniacy – bardzo trudne. Nie można powiedzieć wprost, że Bośniacy z Czarnogóry mają swoją ojczyznę polityczną, ponieważ Bośnia i Hercegowina jest państwem federalnym i wielonarodowym. Nie dla wszystkich Bośniaków z Sandżaku jest to zresztą oczywiste. Słabość liczebna tej mniejszości to jedna sprawa, druga to religia. Jak już wspomniano, w Jugosławii „titowskiej” Bośniacy zyskali status narodowości, której wyznacznikiem była religia. W Czarnogórze stanowią, obok Albańczyków, mniejszość muzułmańską w kraju ortodoksyjnego prawosławia (gdzie jest 600 cerkwi i około 100 koś-

⁶⁷ Cafo B o g a, Stefan W o l f f, *Albanians in Montenegro...*, s. 5.

⁶⁸ Ibidem, s. 4.

⁶⁹ Dritan A b a z o v i ć, <https://www.facebook.com/koalicijakljuc/>. Dostęp 28.09.2016

⁷⁰ Š. R a s t o d e r, „Bošnjaci nisu jež u stomaku Crne Gore”....

⁷¹ www.monstat.org/cg

ciółów katolickich⁷²), ale jest jednak spora grupa Bośniaków ateistów, dla których te podziały są mniej znaczące. Liczebna słabość Bośniaków, po obu stronach granicy serbsko-czarnogórskiej, skłoniła obie grupy do podjęcia ściślejszej współpracy dla lepszej ochrony swoich praw. W dniu 23 stycznia 2016 roku podpisano deklarację o współpracy pomiędzy Radą Bośniacką w Czarnogórze a Bośniacką Radą Narodową w Serbii w dziedzinie kulturowej, kwestii ochrony języka i tradycji oraz walki o autonomię⁷³. Trudno jeszcze cokolwiek powiedzieć o efektach tej współpracy.

Dyskusją o tym, kim winni być Bośniacy jako obywatele i wobec kogo mają wykazywać podstawową lojalność, zajmują się elity bośniackie, choć są to rozważania czysto akademickie⁷⁴. W praktyce nie była możliwa współpraca z mniejszością serbską w Czarnogórze, zatem bośniacka społeczność pozostawała w koegzystencji w władzami w Podgoricy, jako gwarantem praw tego narodu „jugosłowiańskiego”. Jest to ich obiektywny interes, jak twierdzi przewodniczący Rady Bośniackiej w Czarnogórze, Šerbo Rastoder⁷⁵. Nawet jeśli Bośniacy jako obywatele byli niezadowoleni z polityki władzy, to podjęcie ściślejszej współpracy z mniejszością serbską w Czarnogórze było właściwie wykluczone ze względu na udział Serbów w czyszkach etnicznych po rozpadzie Jugosławii w 1991 roku, których ofiarami padali Bośniacy⁷⁶.

Jednak głównym problemem Bośniaków z Sandżaku wydaje się dziś bieda i emigracja z północnej części Czarnogóry. Opština Plav od dawna notuje dużą emigrację, przy czym trzeba zauważyć, że diaspora z miast Plav i Gusinje w Nowym Jorku ma swoją organizację i jest prężna.

W ostatnich dwóch latach nasiliła się z kolei emigracja Bośniaków z Sandżaku do RFN. Niektóre wioski wyludniły się całkowicie, w innych pozostała garstka starych ludzi, zamyka się szkoły z powodu braku dzieci. Tylko w marcu i kwietniu 2015 roku wyemigrowało z Czarnogóry 1000 rodzin. Z samego miasta Bjelo Polje w początku 2015 roku wyjechało 200 rodzin.⁷⁷ Mówi się już o exodusie Bośniaków z Sandżaku. Poseł do parlamentu, filolog Rifat Vesковиć, mówiąc, że jeszcze trochę i nie będzie Bośniaków w Czarnogórze, podkreślał jednocześnie pasywność wszelkich instytucji bośniackich: politycznych, kulturalnych i religijnych⁷⁸. Po części Bośniacy obwiniają

⁷² Š. Rastoder, Ž. Andrijašević, *Istorijski leksikon Crne Gore. Crkve u Crne Gore*, Podgorica 2006, s. 24.

⁷³ S.N., *Zajednički nastup prema državnim organima*, „Danas”, 23.01.2016. Pewnym paradoksem jest, że najbardziej znanym historykiem czarnogórskim, o międzynarodowej renomie, jest działacz Rady Bośniackiej w Czarnogórze Šerbo Rastoder, profesor wydziału humanistycznego Uniwersytetu Czarnogóry.

⁷⁴ Muhamed Čeman, *Ko su Bašnjaci Crne Gore?* „Bosnjaci net. Web magazin”. <http://www.bosnjaci.net/prilog.php?pid=39374>. 27.10.2010

⁷⁵ Š. Rastoder, „Bošnjaci nisu jež u stomaku Crne Gore”...

⁷⁶ Forum Bošnjaka Crne Gore wydało w 2015 książkę Rifata Rastodera *Hronika zločina (1991–2001)*, (knj. I–II, ss. 972, Podgorica 2015), dokumentującą zbrodnie Serbów na Bośniakach podczas wojny w byłej Jugosławii. Zob. Revija. FORUM, R. IX, XII 2015, nr 34, s. 29–30; F. Šišteć, B. Dimitrovoá, *National minorities in Montenegro after the break-up of Yugoslavia*, [w:] *Montenegro in transition*, s. 163–164.

⁷⁷ <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.300.html:546497-Bosnjaci-odlaze-sa-severa-Crne-Gore>, Milutin Sekulović, *Bošnjaci odlaze sa severa Crne Gore*, Večernej Novosti-online, 5.05.2015.

⁷⁸ *Večernej Novosti*, 5.05.2015. Działalność Rady Bośniackiej opiera się *de facto* na wolontariuszach, gdyż ma za małe środki na finansowanie działalności. Powoduje to rezygnację młodych z aktywności. N. Ružić, *Manjinski mediji u borbi za opstanak na crnogorskom tržištu*, <http://manjine.ba/wp-content/uploads/2013/02/Crna-Gora-nacionalni-izvjestaj.pdf>. Dostęp 12.12.2016.

władze Czarnogóry za ten stan, tym bardziej że, podobnie jak Albańczycy, oczekiwali wsparcia ze strony tamtejszych polityków za głosowanie na „tak” podczas referendum niepodległościowego.

Chorwaci

Jest to najmniejsza społeczność spośród mniejszości narodowych Czarnogóry, w dodatku jej liczebność ciągle spada. W roku 1991 odnotowano 1,1% (6244) tej ludności w składzie społeczeństwa czarnogórskiego, a w kolejnych spisach powszechnych liczby te przedstawiały się następująco: 2003 – 1%, a w 2011 – 0,97%. Liczebność Chorwatów nie przesądza o ich roli w życiu publicznym Czarnogóry. Sytuacja tej mniejszości po rozpadzie Jugosławii nie była najlepsza. Stała się obiektem niechętniej propagandy serbskiej, a ze względu na wyznanie rzymskokatolickie nie wpisywała się dobrze w odrodzenie prawosławia w Czarnogórze⁷⁹. Od 1997 roku rządząca partia Milo Đukanovicia starała się pozyskać Chorwatów do współpracy. Jednakże dopiero od 2002 roku, kiedy powołano do życia Chorwacką Inicjatywę Obywatelską (*Hrvatska građanska inicijativa, HGI*), nabrało to realnych kształtów. Dzięki współpracy z rządzącą Demokratyczną Partią Socjalistów Chorwaci mieli zagwarantowane przedwyborczą umową koalicyjną jedno miejsce w parlamencie w wyborach od 2006 do 2016 roku⁸⁰.

Zwraca również uwagę istnienie ludności deklarującej się jako Egipcjanie, jednak jest to w warunkach społecznych Czarnogóry część ludności o pochodzeniu romskim, którzy tak właśnie chcą być identyfikowani. Czasami występują oni w statystykach łącznie z ludnością romską, czasami oddzielnie.

* * *

Już pobieżne zapoznanie się z problematyką stosunków etnicznych w Czarnogórze wskazuje na bardzo niejednoznaczną sytuację w tym kraju. Są dwa kluczowe zagadnienia w tym obszarze: 1. Czy Serbowie są mniejszością w Czarnogórze, uwzględniając ich etnogenezę oraz liczebność? 2. Jeśli uznać Serbów za mniejszość, to występuje w Czarnogórze niespotykana nigdzie asymetria w liczebności między mniejszościami w jednym państwie. Dobrego rozwiązania nie widać. Ustąpienie Milo Đukanovicia ze stanowiska premiera, mimo wygrania przez jego ugrupowanie wyborów parlamentarnych w październiku 2016 roku, może być dobrym wstępem do zmiany relacji mniejszości narodowych z państwem czarnogórskim, ale problem roszczeń ludności serbskiej pozostanie. Dla Serbów z kolei problemem wewnętrznym jest brak jedności, atomizacja według klucza partyjnego i, jak już podkreślano, brak wyrazistego przywódcy, który by ich dążenia przekuł w sukces polityczny. Czarnogórcy natomiast nie oddadzą już swojej odbudowanej tożsamości, a na ołtarzu nowej drogi swego narodu i państwa położyli nawet to, co było kiedyś fundamentem istnienia Czarnogóry – silną więź z Rosją. Obierając członkostwo w NATO, wyrzekli się Rosji.

⁷⁹ F. Šišteć, B. Dimitrovová, *National minorities in Montenegro after the break-up of Yugoslavia*, [w:] *Montenegro in Transition*, s. 175–176.

⁸⁰ J. Džankić, op. cit., s. 49.

Bibliografia

Акту правне:

Konstytucja Republiki Czarnogóry

Законик Данила Првог Књаза и Господара Слобдне Црне Горе и Брдах установљен 1855. године на Цетињу

Монографије:

Adžić N., *Stvaranje i razvoj crnogorske nacije*, Cetinje 1995.

Andrijašević Ž. M., *Nacija s greškom*, Podgorica 2011.

Andrijašević Ž., Rastoder Š. *The History of Montenegro*, Podgorica 2006.

Banas I., *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb 1995.

Бесједе и прогласи Краља Николе. 100 година од обнове Краљевине Црне Горе 1910–2010, Цетиње 2010.

Biber F. (ed.), *Montenegro in transition. Problems of Identity and Statehood*, Baden-Baden 2003.

Brković S., *Etnogenezofobija. Prolg kritici velikosrpsva*, Cetinje 1988.

Цјелокупна дјела Николе I Петровића Његоша, к. VI, Цетиње 1969.

Dragović Ž., Bakić L.A., *Poznavanje zakona*, Cetinje 1914.

Јовановић Б., *Црногорци о себи. Прилог историји црногорске нације*, Београд 1986.

Kokel P., *Istorija Crne Gore*, Podgorica 1998.

Мањине у Црној Гори. Законодавство и пракса, Youth Initiative for Human Rights: Swedish Helsinki Committee for Human Rights, Podgorica 2007.

Morrison K., *Montenegro: A Modern History*, London–New York 2009.

Наша земља, Т. III, *Цетиње и Црна Гора*, уредио Д. Вуловић, Београд 1927.

Obrovčić Ž.V., *Minorities in the Balkans 19th and 20th century*, Belgrade 2015.

Perazić G., *Kuda ide Crna Gora?*, Beograd 1999.

Popović M., *Crnogorskie pitanje*, Cetinje 1999.

Радусиновић П. С., *Становништво Црне Горе до 1945. године*, Београд 1978.

Rastoder Š., Andrijašević Ž., *Istorijski leksikon Crne Gore. Crkve u Crne Gore*, Podgorica 2006.

Roberts E., *Real of the Black Mountain. A History of Montenegro*, London 2007.

Станковић Ђ., *Сто говора Николе Пашића. Вештина говорништва државника*, књига II, Београд 2007.

Trbovich A. S., *A Legal Geography of Yugoslavia's Disintegration*, Oxford 2008.

Великите сили и Балканите в ново и нај-ново време, колектив, БАН, Софија 1985.

Vickers M., *The Albanians. A Modern History*, London–New York 1999.

Walkiewicz W., *Balkany słowiańskie. Aspiracje–uwikłania–sprzeczności*, Warszawa–Białystok 2015.

Земљотис Књажевине Црне Горе, ed. Поповић Б., Рогановић Ј., Цетиње 1895.

Артыкулы:

Bardos G. N., *Notes from the Balkans*, The National Interest, 90. July–August 2007.

Boga C., Stefan Wolff S., *Albanians in Montenegro. Waiting for Godot?*, Illyria 12–14, Korrik 2011.

Džankić J., *Montenegro's Minorities in the Tangles of Citizenship, Participation and Access to Rights*, Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe, Vol. 11, No 3, 2012, p. 40–59.

Džankić J., *Transformations of Citizenship in Montenegro: a Context-generated Evolution of Citizenship Policies*, CITSEE Working Paper Series 2010/03, Edinburgh 2010.

Gašaj N., *Principi i praksa. Evropske integracije i nacionalna diskriminacija*, „Revija. FORUM”, godina VII, Jul. 2012, No. 23.

- Hockenos P., Winterhagen J., *A Balkan divorce that works? Montenegro's hopeful first year*, World Policy Journal, 2007, 24(2), s. 39–44.
- Rastoder Š., *Bošnjaci nisu jež u stomaku Crne Gore*, Bošnjacke Novine. Sandžak Press, 21.08.2011. „Revija. FORUM”, R. IX, XII 2015, No. 34.
- S.N., *Zajednički nastup prema državnim organima*, Danas, 23.01.2016.
- Srbi iz Crne Gore: 'Hoćemo i mi autonomiju opština u kojima žive Srbi na sjeveru Crne Gore*. Elektronske Novine. Sandžak Press, 29.11.2013
- Večerne Novosti*, 5.05.2015.
- Vučić: Ne osnivamo partiju u Crnoj Gori*. DAN.Online.12.11.2015.

Serwisy internetowe:

- Abazović D., <https://www.facebook.com/koalicijakljuc/>. Dostęp 28.09.2016.
- Albanians in Montenegro*, May 2001, Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, http://www.helsinki.org.rs/reports_t12.html, Dostęp, 1.02.2017
- Balkan Insight. www.balkaninsight.com. 20.09.2016.
- Ćeman M., *Ko su Bašnjaci Crne Gore?* Bosnjaci net. “Web magazin”. <http://www.bosnjaci.net/prilog.php?pid=39374>. Dostęp 27.10.2010.
- Crna Gora: Bojkot traje dok ne bude saopšten datum novih izbora*. [http://www.blic.rs/vesti/svet/crna-gora-bojkot-traje-dok-ne-bude-saopsten-datum-novih-izbora/43h46kq.](http://www.blic.rs/vesti/svet/crna-gora-bojkot-traje-dok-ne-bude-saopsten-datum-novih-izbora/43h46kq;); *Bojkot Skupštine do datuma ponavljanja izbora u razumnom roku*. Dostęp 9.12.2016
- Danaj K., *Albanci u Crnoj Gori žele „Prirodnu Albaniju”*, <http://mondo.rs/a739729/Info/Ex-Yu/Albanci-Crne-Gore-zele-Prirodnu-Albaniju.html>. Dostęp 18.09.2016.
- Ђурићнедеља Н., *Каква је будућност Срба у Црној Гори*, <http://www.politika.rs/scc/clanak/322482/Kakva-je-buducnost-Srba-u-Crnoj-Gori>. Dostęp 22.03.2015.
- Gregović S., *Šta su Crnogorci mislili i govorili o sebi*, Večerne novosti.online, 21.09.2014. <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:455184-Sta-su-Crnogorci-mislili-i-govorili-o-sebi>, Dostęp 20.01.2017.
- Jovičević D., *Šešelj ponovno medju Crnogorce*, Radio Slobodna Europa 11.08.2016. Dostęp 20.09.2016.
- Kadić V., *Tuzi punopravna opština?* <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.300.html:614625-Tuzi-punopravna-opstina>, 12.07.2016. Dostęp 30.09.2016.
- Mandić veruje da opozicija može na vlast!* www.telegraf.rs.15.10.2012. Dostęp 6.02.2016.
- Milović B., *Vjerske slobode u Crnoj Gori*. http://www.montenegrina.net/pages/pages1/religija/vjerske_slobode_u_cg_b_milovic.htm. Dostęp 12.12.2016.
- Osmanović S., *Albancima se vlast ne odužila*, <http://www.vijesti.me/vijesti/albancima-se-vlast-nije-oduzila-835070>. Dostęp 25.05.2015.
- Petrović D., *Bilans izbora u Crnoj Gori 2012*, Koreni 21 X 2012, <http://www.koreni.rs/bilans-izbora-u-crnoj-gori-2012/>, Dostęp 2.09.2016.
- Popović M., *'Ako u Crnoj Gori pobijede prosrpske snage, izgubit ćemo suverenitet, a njome će vladati mitropolit Amfilohije i srpski ambasador u Podgorici'*. <http://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/milorad-popovic-ako-u-crnoj-gori-pobijede-prosrpske-snage-izgubit-ceso-suverenitet-a-njome-ce-vladati-mit>. Dostęp 3.05.2013.
- Preliminarni rezultati istorijskog referenduma u Crnoj Gori 21.05.2006, www.montenegrina.net/pages/pages1/politika, Dostęp 13.08.2008.
- Ružić N., *Manjinski mediji u borbi za opstanak na crnogorskom tržištu*, <http://manjine.ba/wp-content/uploads/2013/02/Crna-Gora-nacionalni-izvjestaj.pdf>. Dostęp 12.12.2016.
- Sekulović M., *Bošnjaci odlaze sa severa Crne Gore*, Večerneje Novosti-online, <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.300.html:546497-Bosnjaci-odlaze-sa-severa-Crne-Gore> Dostęp 5.05.2015.

- Zirojević O., *Vjerski sinkretizam. Alahovi Hrišćani*. Montenegrina. Digitalna biblioteka crnogorske kulture. file:///C:/Users/user/Desktop/Documents/Czarnogóra%20PDF/vjerski_sinkretizam_alahovi_hriscani_o_zirojevi.html. Dostęp 2.02.2017.
- <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/abazovic-bojim-se-nestanka-albanaca-u-crnoj-gori>. 20.04.2015
- <http://www.blic.rs/vesti/svet/crna-gora-nova-vladajuca-koalicija-potpisala-postizborni-sporazum/bks650f>.
- <http://dik.co.me/wp-content/uploads/2016/11/Konacni-rezultati.pdf>, Dostęp. 2.02.2017
- www.monstat.org/cg.
- http://www.montenegrina.net/pages/pages1/politika/ustav_cg.htm
- <http://www.njegos.org/census/index.htm>. Dostęp 23.01.2017
- <http://www.portalanalitika.me>. Analitika. Portalanalitika.me. Objavljeno: 30. 01. 2014.
- https://sr.wikipedia.org/sr-el/Демографија_Црне_Горе# Dostęp. 23.01.2017;
- <http://www.telegraf.rs/vesti/1019723-albanci-u-crnoj-gori-mi-smo-stvorili-ovu-drzavu.,Telegraf?-on-line>, 7.04.2014.
- <http://www.vesti-online.com/Vesti/Ex-YU/513108/CG-Albanci-psovali-Srbiju-i-vikali-Ulcinjje-Kosovo>
- <http://www.vijesti.me/vijesti/bojkot-skupstine-do-datuma-ponavljanja-izbora-u-razumnom-roku-915525>, Dostęp 9.12.2016.

Mirosław Dymarski

Ethnic Relations in Montenegro — The Historical and Contemporary Aspect

Summary

Ethnic relations in the Balkans determine their specificity. In the case of Montenegro, the issue is much more complicated. The range of recognised ethnic minorities in this country is the widest among all the post-Yugoslav countries. The paper analyses the problem of relations between Montenegrins and ethnic minorities, among which the most politically important is the attitude towards the Serbs, who constitute approximately 30% of the society. The key preliminary issue is to determine the identity of Montenegrins, who are commonly considered Serbs. Their mutual tribal relations are clear, but the territorial identity of the Montenegrins has shaped their separate nation-like identity through the ages. That is why the part of the society that declared Montenegrin nationality rejects the distant tribal bond with the Serbs as a basis of political concessions for the latter. Another problem are relations with the Albanians, whose votes allowed Montenegro to gain independence. This community feels disappointed and even marginalised by the Montenegrin authorities, as it expected a greater participation in public life as a recognition for its contribution to independence. The Bosnians have no alternatives: they do not want to cooperate with the Serbs more due to the ethnic purges they fell victim to, but the state of Montenegro seems to ignore them. This is why currently many of them decide to emigrate, which is additionally stimulated by the poverty of the areas they inhabit.

Key words: Montenegrins, Serbs, Albanians, ethnic minorities, identity, conflicts, heritage.